

ՀՏԴ 398Բանահյուսություն**Արմեն ՄԱՐԳՍՅԱՆ****ԱրԴՀ ակ. Ս.Աբրահամյանի անվան հայոց լեզվի ամբիոնի դոցենտ, ք.գ.թ.,****ԼՂՀ գիտության վաստակավոր գործիչ****E-mail: [armen.sarkisyan.68@mail.ru](mailto:armen.sarkisyan.68@mail.ru)****Լիանա ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ**

## ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՌԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ԵՎ ԱՌՆՉՎՈՂ ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հոդվածում հեղինակը ներկայացնում է Ղարաբաղի բարբառին նվիրված և առնչվող լեզվաբանական աշխատությունները, որոնք հրատարակվել են 19-րդ դարի 60-ական թվականների վերջից առ այսօր: Անդրադարձ է կատարվում դրանց կառուցվածքին, բովանդակությանը, դրանցում արձարծված հարցերին:

**Բանալի բառեր՝** բարբառ, գրաբար, լեզվաբան, բառ, աշխատություն, մենագրություն, բառարան, հնչյունաբանություն, քերականություն, բառապաշար

### **А. Саркисян, Л. Айрапетян** **ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ РАБОТЫ, ОТНОСЯЩИЕСЯ И** **ПОСВЯЩЁННЫЕ КАРАБАХСКОМУ ДИАЛЕКТУ**

В статье представляются лингвистические работы, посвящённые и относящиеся карабахскому диалекту, которые были опубликованы с конца 60-х годов XIX века до наших дней. Автор ссылается на их структуры, содержания и рассматривающиеся в них вопросы.

**Ключевые слова:** диалект, грабар, лингвист, слово, работа, монография, словарь, фонетика, грамматика, лексика

**A. Sargsyan, L. Hayrapetyan**

### **THE LINGUISTIC WORKS, DEDICATED AND RELATED TO THE KARABAKH DIALECT**

*The author presents the linguistic works, dedicated and related to the Karabakh dialect, which were published from the end of 60s of the 19<sup>th</sup> century to the present day. The author refers to their structures, contents and issues considered in them.*

**Key words:** *dialect, Grabar, linguist, word, work, monograph, dictionary, phonetics, grammar, lexicon.*

Ղարաբաղի բարբառը հայերենի ամենատարածված, կենսունակ ու բազմակողմանի ուսումնասիրված բարբառներից է, որի մասին ժամանակի ընթացքում տպագրվել են հարյուրավոր գիտական աշխատանքներ: Դրանց մեջ առանձին կարևորություն ունեն լեզվաբանական առանձին աշխատությունները:

Իր 1869թ. հրատարակած աշխատության մեջ Քերովբե Պատկանյանը հայ բարբառների դասակարգմանը և որոշ բարբառների նկարագրությանը զուգընթաց ներկայացնում է Ղարաբաղի բարբառի հակիրճ ուսումնասիրությունը<sup>1</sup>, քննելով հնչյունական՝ որոշ ձայնավորների ու բաղաձայնների քմային արտասանություն, հնչյունափոխություն, ձայնավորով սկսվող միավանկ բառերի սկզբից *h*-ի ավելացում, բառապաշարային՝ գրաբարում չվկայված, ինչպես նաև գրաբարյան իմաստներից տարբեր իմաստ ունեցող բառերի առկայություն, քերականական՝ անվանական և դերանվանական հոլովում, խոնարհում, մի շարք առանձնահատկություններ: Միաժամանակ, խոսելով Խոյի բարբառի մասին, նա հավաստում է, որ այդ բարբառը խոսվում է Խոյում, Սալմատում, ինչպես նաև Ղարաբաղի մի քանի տեղերում՝ Շուշիի շրջակայքում՝ Ավետարանոցում և այլուր, և որ այն շատ կոդներով թեև նման է Ղարաբաղի բարբառին, սակայն ունի մի շարք տարբերություններ, ինչպես՝ *h*-ն է դարձնելու հակում, բայական ներգոյականի *u*-ով կազմություն՝ *ուս*, *ըս*, *ման*-ի փոխարեն, *ու*-ի փոխարեն *ական*-ով ապառնի դերբայի կազմություն<sup>2</sup>:

Բարբառի ուսումնասիրության մեջ մեծ է Հրաչյա Աճառյանի դերը: 1899-1901 թթ. «Արարատ» ամսագրում տպագրվում է նրա «Քննութիւն Ղարաբաղի բարբառին» ուսումնասիրությունը<sup>3</sup>, որը 1901թ. հրատարակվում է առանձին

<sup>1</sup> **Патканов К.**, Исследование о диалектах армянского языка, Санкт-Петербург, 1869, էջ 55-73

<sup>2</sup> Նույնը, էջ 74-76

<sup>3</sup> **Աճառեան Հր.**, Ուսումնասիրութիւններ հայկական բարբառախօսութեան Գ. Քննութիւն Ղարաբաղի բարբառին, <<Արարատ», Վաղարշապատ, 1899, համար իններորդ, էջ 394-399, համար Ժ. և ԺԱ. –րդ, էջ 453-459, 1900, թիւ Ա., էջ 26-28, թիւ Բ., էջ 73-76, թիւ Դ., էջ 190-193, թիւ

գրքով<sup>1</sup>: Այստեղ հանգամանորեն ներկայացվում են բարբառի հնչյունախոսությունը, հնչյունափոխության դեպքերը, անվանական և դերանվանական հոլովումները, որոշյալ և ստացական հոդերը, ածականի համեմատության աստիճանները, թվականների տեսակները, բայի խոնարհումը, անփոփոխելի բառերը (նախադրություններ, մակբայներ, շաղկապներ, ձայնարկություններ), շեշտադրության ծագումը և բարդ բառերը: Աշխատության մեջ Աճառյանը ընդհանուր առմամբ համեմատության ելակետ է ընդունում գրաբարը՝ այս կամ այն լեզվական օրինաչափությունը ներկայացնելիս հաճախ համեմատության եզրեր անցկացնելով այլ բարբառներում առկա համապատասխան երևույթների հետ, մի հանգամանք, որ հատուկ է նրա բարբառագիտական բոլոր աշխատություններին: «Քննություն Ղարաբաղի բարբառին» ուսումնասիրությունը մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց: Պատահական չէ, որ ֆրանսիացի մեծ հայագետ Անտուան Մեյեն հանդես եկավ ընդարձակ գրախոսականով<sup>2</sup>՝ ըստ արժանվույն գնահատելով այն, միաժամանակ նշելով որոշ թերություններ, ինչպես նաև Ղարաբաղի բարբառի հնչյունական որոշ օրինաչափությունների՝ հատկապես բաղաձայնական և ձայնավորական համակարգերի զարգացման, քմայնացման, տարաբնույթ հնչյունափոխությունների վերաբերյալ կատարելով կարևոր դիտողություններ:

Ուսումնասիրության արդյունքները Աճառյանը ամփոփել է իր <<Հայ բարբառագիտություն. ուրվագիծ և դասավորություն հայ բարբառների (բարբառագիտական քարտեզով)>><sup>3</sup> աշխատության մեջ՝ բարբառը դասելով <<ուսվ>> ճյուղի բարբառների շարքին: Նշանավոր լեզվաբանը բարբառին հաճախ է անդրադարձել նաև «Հայոց լեզվի պատմություն»<sup>4</sup> ու <<Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի>> ուսումնասիրություններում<sup>5</sup>: Բարբառի բառապաշարը հավաքագրելու և կորստից փրկելու տեսանկյունից լուրջ

Ը. և Թ., էջ 411-415, թիւ ԺԱ., էջ 529-533, թիւ ԺԲ., էջ 612-616, 1901, թիւ Դ., էջ 236-239, թիւ Ե. և Զ., էջ 310-312, թիւ Է. և Ը, էջ 368--375

<sup>1</sup> **Աճառեան Հր.**, Ուսումնասիրություններ հայկական բարբառախոսության. Գ. Քննություն Ղարաբաղի բարբառին, Վաղարշապատ, 1901, 199 էջ

<sup>2</sup> **Մեյե Ա., Հ. Աճառյան** - Ուսումնասիրություններ հայկական բարբառախոսության. Գ. Քննություն Ղարաբաղի բարբառին, Վաղարշապատ, 1901, Գ- -198 էջ, <<Journal Asiatique>>, 1902, էջ 561-571, <<Հայագիտական հետազոտություններ>>, Երևան, 1978, էջ 433-440

<sup>3</sup> **Աճառեան Հր.**, Հայ բարբառագիտություն. ուրվագիծ և դասավորություն հայ բարբառների (բարբառագիտական քարտեզով), <<Էմինեան ազգագրական ժողովածու», հ. Ը, Մոսկուա-Նոր Նախիջեւան, 1911

<sup>4</sup> **Աճառյան Հ.**, Հայոց լեզվի պատմություն, Աճառյան Հր., Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, Երևան, 1951

<sup>5</sup> **Աճառեան Հր.**, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի (Համեմատությամբ 562 լեզուների), Ներածություն, հհ I- VII, Երևան, 1955-2005

նշանակություն ունի նրա <<Հայերեն գալատական բառարանը>><sup>1</sup>, որն ընդգրկում է հին մատենագրությամբ չափանդված 30000 գալատական բառ և դարձված: Բառարանի շուրջ 8000 բառ ու դարձվածային միավոր, որոնց գերակշիռ մասը Աճառյանը վերցրել է շուշեցի նշանավոր մանկավարժ Ավետիս Բահաթրյանի կազմած <<Ղարաբաղու գալատական բառգիրք>> ձեռագիր բառարանից<sup>2</sup>, վերագրվում են Ղարաբաղի բարբառին:

Բարբառի հարյուրավոր բառեր են ընդգրկված նաև Աճառյանի այլ բառարաններում<sup>3</sup>:

Ոչ պակաս կարևոր է Սահակ Ամատունու <<Հայոց բառ ու բան>> բառարանը<sup>4</sup>, որը գրված է գրական հայերենի տառադարձությամբ և ընդգրկում է հայերենի բարբառներում գործածական շուրջ 16000 բառ ու դարձվածային միավոր, որից շուրջ 4000-ը գործածական է Ղարաբաղի բարբառում, չնայած դրանցից շատերի դիմաց Ղարաբաղը նշված չէ:

Հետևելով բարբառների դասակարգման ձևաբանական սկզբունքին՝ Արարատ Ղարիբյանը իր <<Հայերեն բարբառների մի նոր ճյուղ>> աշխատության մեջ<sup>5</sup> <<ել>> ճյուղը վերանվանում է <<լ>> և առանձնացնում <<ս>> ճյուղը՝ վերջինիս մեջ ներառելով նաև Լեռնային Ղարաբաղում խոսվող Շաղախի և Հաղբուրթի խոսվածքները: Ուսումնասիրության մեջ մյուս բարբառներին զուգահեռ առանձին բաժիններով ներկայացվում են Շաղախի (էջ 50-58) ու Հաղբուրթի (էջ 107-127) բարբառների (իմա՝ Ղարաբաղի բարբառի ենթաբարբառներ) հնչյունաձևաբանական հիմնական առանձնահատկությունների քննությունը և դրանցով գրառված նյութեր: Նույն հարցին հեղինակն անդրադարձել է <<Հայ բարբառագիտություն>> ուսումնասիրության մեջ<sup>6</sup>՝ միաժամանակ առաջ քաշելով հայերենի բարբառների հնչյունական դասակարգումը և առաջին տեղաշարժի ենթարկված (որոնց մեջ գրաբարյան ձայնեղները իլացել են) բարբառների շարքին դասելով նաև Ղարաբաղի,

<sup>1</sup> **Աճառեան Հր.**, , Հայերեն գալատական բառարան, <<Էմինեան ազգագրական ժողովածու», հ. Թ., Թիֆլիս, 1913

<sup>2</sup> **Բահաթրյան Ա.**, Ղարաբաղու գալատական բառգիրք, Շուշի, 19-րդ դարի վերջեր, Երևանի պետական համալսարանի գրադարան

<sup>3</sup> **Աճառեան Հր.**, Թուրքերենի ազդեցությունը հայերենի վրայ և թուրքերենէ փոխառեալ բառերը Պոլսի հայ ժողովրդական լեզուին մեջ համեմատութեամբ Վանի, Ղարաբաղի և Նոր-Նախիջևանի բարբառներուն, <<Էմինեան ազգագրական ժողովածու>>, հ. Գ., Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1902, Հայերեն արմատական բառարան, հհ.1-7, Երևան, 1926-1935, հհ.Ա-Դ, Երևան, 1971-1979, Երոպական լեզուներից փոխառեալ բառեր հայերենի մեջ, Վիեննա, 1951

<sup>4</sup> **Ամատունի Ա.**, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912

<sup>5</sup> **Ղարիբյան Ա.**, Հայերեն բարբառների մի նոր ճյուղ, <<Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ>>, հ.11, Երևան, 1939, էջ 24-188

<sup>6</sup> **Ղարիբյան Ա.**, Հայ բարբառագիտություն (Ձեռնարկ բուհերի ուսանողության համար), Երևան, 1947

Հաղորդի և Շաղախի բարբառները: Նշված հարցերն առավել հանգամանորեն ու գիտական տեսանկյունով Ղարիբյանը քննել է 1953թ. Լույս ընծայած աշխատության մեջ<sup>1</sup>՝ նաև առանձին ենթաբաժին (էջ 230-242) նվիրելով Ղարաբաղի բարբառի հնչյունաքերականական, հատկապես հնչյունափոխության, հոլովման, խոնարհման առանձնահատկությունների նկարագրությանը:

<<Հայ բարբառագիտության դասընթաց>> բուհական դասագրքում<sup>2</sup> Ահարոն Գրիգորյանը առանձին ենթաբաժիններ է նվիրել Ղարաբաղի (էջ 251-284) և Հաղորդի (էջ 474-494) բարբառների նկարագրությանը՝ անդրադառնալով վերջիններիս տարածման սահմաններին, հնչյունափոխությանը, հնչյունափոխությանը, խոսքի մասերի ու նրանց քերականական կարգերի դրսևորումներին, շարահյուսական մի շարք առանձնահատկությունների նն, ընդգրկել համապատասխան բարբառներով զրառված նյութեր:

Ուշագրավ է Արմենակ Պողոսյանի <<Հաղորդի բարբառ>> մենագրությունը<sup>3</sup>: որտեղ ներկայացվում է Արցախի Հաղորդի շրջանի բնակավայրերի խոսվածքների ամբողջության՝ Հաղորդի բարբառի (իմա՝ Ղարաբաղի բարբառի ենթաբարբառ) համաժամանակյա հանգամանալից քննությունը: Ներածական մասում (էջ 5-9) տեղեկություններ տալով շրջանի գյուղերի տնտեսությունների թվի (ըստ 1895 և 1958 թվականների), բարբառի և Ղարաբաղի բարբառի ու Ղարադաղի գավառից գաղթածների (ըստ հեղինակի՝ Շաղախ-Խծաբերդյան խումբ) խոսվածքների (Խծաբերդ, Դոլանլար, Շաղախ, Մեկիքջանլու, Խրմանջուղ, Աղբուլաղ) փոխազդեցության, բարբառի վերաբերյալ եղած ուսումնասիրությունների մասին՝ հեղինակն առանձին բաժիններով և ենթաբաժիններով քննության է առնում բարբառի հնչյունափոխությունը, ձայնավորների, բաղաձայնների և երկբարբառների հնչյունափոխության դեպքերը, շեշտի ու հարցականի դրսևորումները, բոլոր խոսքի մասերը և նրանց քերականական կարգերը, բառապաշարի շերտերը, զրաբարից ավանդված որոշ բառերի իմաստափոխությունը, բառակազմական միջոցները, իսկ հավելվածային մասում ներկայացնում բարբառային նմուշներ շրջանի տասնյակ բնակավայրերի խոսվածքներով և պարզաբանումներ մենագրությանը կցված բարբառագիտական 8 քարտեզների վերաբերյալ:

Ա. Պողոսյանը Ղարաբաղի բարբառի հակիրճ նկարագրությունն է ներկայացրել նաև «Հայ բարբառագիտություն» բուհական դասագրքում<sup>4</sup>:

<sup>1</sup> Ղարիբյան Ա., Հայ բարբառագիտություն, Երևան, 1953

<sup>2</sup> Գրիգորյան Ա., Հայ բարբառագիտության դասընթաց, Երևան, 1957

<sup>3</sup> Պողոսյան Ա., Հաղորդի բարբառ, Երևան, 1965

<sup>4</sup> Պողոսյան Ա., Հայ բարբառագիտություն, Երևան, 1996, էջ 181-205

Անգնահատելի է Կարո Դավթյանի «*Լեոնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը*» մենագրությունը<sup>1</sup>: Ի տարբերություն իր նախորդների՝ հեղինակն ընտրել է ուսումնասիրության ուրույն մեթոդ՝ ելնելով լեզվաբանական աշխարհագրության արդիական պահանջներից: Աշխատությունը բաղկացած է ներածությունից և հինգ բաժիններից: Ներածական մասում (էջ 5-13) ներկայացվում են աշխատության ստեղծման նախադրյալները, նպատակը, կառուցվածքը, Ղարաբաղի տարածքի բարբառների վերաբերյալ կատարված ուսումնասիրությունների և բարբառով զրկված աշխատանքների ցանկը, անհրաժեշտության դեպքում արվում որոշակի դիտողություններ: «*Բնակավայրերի անունները*» ենթաբաժնում համարակալված են Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ բոլոր 221 գյուղերը: Հետագայում տեղի խնայողության և գործը համեմատաբար հեշտացնելու նպատակով լեզվական յուրաքանչյուր երևույթ քննելիս հղումները կատարվում են այդ համարներին, ինչը հնարավորություն է տալիս վերլուծության ենթարկել բոլոր գյուղերի խոսվածքները՝ վեր հանելով դրանց առանձնահատկություններն ու ընդհանրությունները: «*Հնչունաբանություն*» բաժնում (էջ 15-85) Կ. Դավթյանը, հիմք ընդունելով Հր. Աճառյանի, Ա. Ղարիբյանի և Է. Աղայանի գործածած տառադարձությունները, ներկայացնում է Ղարաբաղի տարածքի բոլոր խոսվածքներում եղած ձայնավոր և բաղաձայն հնչյունները, որոնք բացակայում են գրական հայերենում: Առանձին պունակներով տրվում են այդ հնչյունների տառադարձությունը, իբրև ինչ արտասանվելը, տվյալ հնչյունը ընդգրկող բառերի օրինակներ և արտասանության վայրը: Ընդհանուր առմամբ նա տարածքի բարբառներին հատուկ է համարում 13 ձայնավոր, 39 բաղաձայն, երկու կիսաձայն հնչյուններ, 7 երկբարբառ և 15 երկհնչյուն՝ առանձին աղյուսակում ամփոփելով դրանք ըստ բարբառների: Առավել մանրամասնությամբ են ներկայացվում հնչյունների փոփոխությունները բոլոր գյուղերի խոսվածքներում: Յուրաքանչյուր հնչյունի փոփոխությունները վերլուծվում են առանձին, ընդ որում՝ տարբերակվում են տվյալ հնչյունի հնարավոր ընդհանրական և միևնույն բառերում եղած փոփոխություններն ըստ գյուղերի: Միաժամանակ քննության են առնվում հնչյունափոխական այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք են հնչյունների անկումը և հավելումը, կրկնությունը, բառամասերի կրճատումը, դրափոխությունը, ձայնավորների ներդաշնակությունը, ինչպես նաև շեշտի դրսևորման յուրահատկությունները: Հարուստ փաստական նյութով և գիտական խոր վերլուծություններով է կազմված «*Չնաբանություն*» բաժինը (էջ 86-223): Հեղինակը մեկ առ մեկ քննում է բոլոր խոսքի մասերը՝ իրենց քերականական կարգերով, երևան հանում յուրաքանչյուր գյուղի խոսվածքում դրանց դրսևորման առանձնահատ-

<sup>1</sup> Կարո Դավթյան, *Լեոնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը*, Երևան, 1966

կությունները, անհրաժեշտության դեպքում կատարում համեմատություններ այլ բարբառների և գրաբարի հետ: Առանձնակի խորությամբ են ուսումնասիրված գոյականի հոգնակիի կազմությունը և հոլովումը, դերանունների տեսակները, դերբայները, բայի եղանակները և ժամանակային ձևերը, անկանոն և պակասավոր բայերը, երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները: Բաժնի վերջում հեղինակը առանձին ենթաբաժիններով ներկայացնում է խնդրո առարկա խոսվածքների ածանցման, բառաբարդման և շարահյուսական մի շարք առանձնահատկություններ: «*Բարբառային ազդեցությունների մասին*» բաժնում (էջ 224-235) Կ. Դավթյանը ուշադրություն է դարձնում այլ բարբառային միջավայրերից եկած և Լեռնային Ղարաբաղում ամբողջական գյուղերով և տեղական գյուղերում վերաբնակվածների վրա բարբառային նոր միջավայրերի ազդեցության, տեղական «*ուս*» և «*ս*» ճյուղերի բարբառների փոխազդեցությունների հարցերին՝ իրավամբ բացահայտելով, որ տեղական խոսվածքների ազդեցությունը չափազանց մեծ է եկվորների վրա, որի արդյունքում վերջիններս իրենց բարբառային ձևերով տեղի են տվել տեղականներին՝ աստիճանաբար յուրացնելով նրանց հնչյունական և քերականական օրինաչափությունները: Նմանապես «*ս*» ճյուղի Հաղրութի բարբառային միջավայրի բարբառախոսները, հատկապես երիտասարդները, ենթարկվել են «*ուս*» ճյուղի Ղարաբաղի բարբառի ազդեցությանը: Աշխատության չորրորդ «*Բարբառային խմբավորումներ և նմուշներ*» բաժնում (էջ 236-296), իբրև ուսումնասիրությունների ամփոփում, խմբավորվում են Լեռնային Ղարաբաղում գոյություն ունեցող բարբառային ձևերը՝ ըստ բարբառաճյուղերի, բարբառների, ենթաբարբառների, խոսվածքների՝ հիմնականում հիմք ընդունելով մեծահասակ բնակչության խոսակցությանը: Առանձնացվում են տարածքում առկա վեց բարբառներ, որոնցից երկուսը՝ Ղարաբաղի և Մեհտիշենի՝ «*ուս*» ճյուղի, երեքը՝ Հաղրութի, Շաղախ-Խծաբերդի և Չայլվի կամ Ուրմիայի՝ «*ս*» ճյուղի, մեկը՝ Մարաղայի՝ «*լ*» ճյուղի: Ղարաբաղի բարբառը հեղինակը բաժանում է երկու խմբի՝ Ղարաբաղի բուն բարբառ /128 խոսվածքով/ և Ղարաբաղի բարբառի ենթաբարբառային խոսվածքներ /9 ենթաբարբառ՝ 20 խոսվածքով/, Հաղրութի բարբառը բաժանում է երեք ենթախմբի՝ բուն բարբառ /34 խոսվածքով/, Տումու խոսվածք և Շուշիքենդի ու Քարին տակի խոսվածքներ, Շաղախ-Խծաբերդի բարբառում ընդգրկում է 8 խոսվածք և Ջանյաթաղի առանձին խոսվածքը, Չայլվի կամ Ուրմիայի բարբառում՝ Ներքին և Վերին Չայլուների խոսվածքները, իսկ Մեհտիշեն և Մարաղա գյուղերի խոսվածքները առանձնացնում՝ որպես առանձին բարբառներ: Բարբառների, ենթաբարբառների և խոսվածքների դիմաց առանձին սյունակներում տրվում են նրանց հիմնական հատկանիշները և առանձնահատկությունները, Լեռնային Ղարաբաղից դուրս այլ խոսվածքների

հետ նմանությունները, անհրաժեշտության դեպքում՝ որոշ ծանոթություններ: Բերվում են նաև Ղարաբաղի տարածքի 40 գյուղերի խոսվածքներով գրառված նմուշներ: Դրանց կողքին հեղինակը նմուշներ է գետեղել Գորիսի շրջանի Տեղ, Եվլախի շրջանի Նամեթաբադ և Միր Բաշիրի շրջանի Բեգում Սարով գյուղերի խոսվածքներով: Վերջին՝ «*Համադրական բառարան*» բաժնում (էջ 297-503), գրաբարի համեմատությամբ տրվում են տարածքի բոլոր վեց բարբառների համապատասխան բառային համարժեքները: Մենագրությանը կցված են նաև բարբառագիտական քարտեզներ, որոնց թիվը դժբախտաբար տեխնիկական-տպագրական որոշ պատճառներով խիստ կրճատվել է: Ցավով պետք է նշել, որ հրատարակչության մեղքով ոսումնասիրության մեջ սպրդել են մի շարք քերականական և տեխնիկական սխալներ<sup>1</sup>:

1972թ. հրատարակվում է Գևորգ Ջահուկյանի «*Հայ բարբառագիտության ներածություն*» մեծարժեք ոսումնասիրությունը<sup>2</sup>, որի առաջին մասում (էջ 13-156) քննվում են համաժամանակյա բարբառագիտության հարցեր: Այստեղ, ի տարբերություն նախորդ՝ միահատկանիշ դասակարգումների՝ մաթեմատիկական ճշգրիտ մեթոդների կիրառմամբ հարյուր տարբերակիչ հատկանիշի հիման վրա ներկայացվում է հայերենի բարբառների բազմահատկանիշ վիճակագրական դասակարգումը: Դասակարգման ենթակա 120 բարբառախոս վայրերից 11-ը (*Շուշի, Հաթեբք, Հարավ, Կադարծի, Շահումյանովսկ, Ջանյաթաղ, Հադրութ, Շուշիքենդ, Տումի, Շադախ, Մեհտիշեն*) հեղինակն ընտրել է Լեռնային Ղարաբաղի տարածքից՝ դրանց համար համեմատության եզր (բարբառային կենտրոն) սահմանելով դարեր առաջ Արցախից գաղթած հայերի կողմից Վրաստանում հիմնադրված Բոլնիս Խաչեն գյուղի խոսվածքը, որը լեզվական օտար միջավայրում առավել անփոփոխ է պահել Ղարաբաղի բարբառի յուրահատկությունները: Արդյունքում, ըստ սահմանված մակարդակային միավորների տարբերակիչ հատկանիշների քանակի, բարբառների արևելյան խմբակցության Ղարաբաղ-Շամախիի կամ ծայր հյուսիսարևելյան միջբարբառախմբի մեջ առանձնացվում են Ղարաբաղի և Մեհտիշենի բարբառները, իսկ մյուսները, ինչպես նաև Գորիսը և Խանազադը (Ղարադաղ) համարվում են Ղարաբաղի բարբառի խոսվածքներ: Բացի դրանից, բարբառին և նրա նշված խոսվածքներին լուրջ ուշադրություն է դարձվում աշխատության երկրորդ մասում (էջ 159-333), որտեղ քննվում են տարածամանակյա բարբառագիտության մի շարք հարցեր՝ 5-րդ դարի բարբառային վիճակը, ժամանակակից հայ բարբառների ժամանակագրական

<sup>1</sup> **Կարո Դավթյան**, Նամակ խմբագրությանը, <<Լրաբեր հասարակական գիտությունների>>, Երևան, 1967, N4, էջ 89-92

<sup>2</sup> **Ջահուկյան Գ.**, *Հայ բարբառագիտության ներածություն (Վիճակագրական բարբառագիտություն)*, Երևան, 1972

փոխհարաբերությունը, բարբառային հնագույն տարբերությունների հետքերը գրաբարում, բարբառների հնչյունաբառաքերականական հնաբանությունները են:

1975թ. Ալեքսանդր Մարգարյանը հրատարակում է «Գորիսի բարբառը» մենագրությունը<sup>1</sup>՝ ներկայացնելով Գորիսի շրջանի բոլոր և Սիսիանի ու Ղափանի շրջանների սահմանամերձ որոշ բնակավայրերի խոսվածքների ամբողջության՝ Գորիսի բարբառի (իմա՝ Ղարաբաղի բարբառի ենթաբարբառ) հնչյունական համակարգը, շեշտի դրսևորումները, ձայնավորների, երկբարբառների, բաղաձայնների համաժամանակյա ու տարաժամանակյա հնչյունափոխությունները, հնչյունների անկման, հավելման, կրկնության, դրափոխության դեպքերը, խոսքի մասերի ու նրանց քերականական կարգերի դրսևորումները, բառապաշարի շերտերը, իմաստափոխությունն ու բառակազմությունը: Մենագրության վերջում տրվում են բարբառային նմուշներ մի շարք բնակավայրերի խոսվածքներով և գրաբարից ավանդված, բարբառային, արևելյան լեզուներից ու ռուսերենից փոխառյալ բառերի բառացանկեր (շուրջ 10000 միավոր):

2009թ. լույս է տեսնում Արմեն Սարգսյանի <<Շաղախի ենթաբարբառը Հաղրութի ենթաբարբառի միջավայրում>> ուսումնասիրությունը<sup>2</sup>, որտեղ համաժամանակյա և տարաժամանակյա մոտեցումներով քննվում են Շաղախի ենթաբարբառի՝ Արցախի Հաղրութի շրջանի Խծաբերդ, Դուլանլար (Արևշատ), Շաղախ (Սարեն շեն), Մելիքջանլու (Մելիքաշեն), Խրմանջուղ (Ծաղկավանք), Ալբուլաղ (Ակնաղբյուր) գյուղերի (որոնց բնակիչների նախնիները 1828-1830թթ. այդ գյուղերն են գաղթել Պարսկաստանի Ղարադաղի գավառից) խոսվածքների հնչյունաբառաքերականական օրինաչափությունները: Ամբողջ քննությունը կատարվում է Ղարաբաղի բարբառի Հաղրութի ենթաբարբառի համեմատությամբ և հին ու նոր սերունդների խոսվածքների հակադրությամբ: Արդյունքում հեղինակը Գ. Ջահուկյանի՝ հայերենի բարբառների բազմահատկանիշ վիճակագրական դասակարգման ակզբունքների և տարբերակիչ հատկանիշների համաձայն ներկայացնում է Շաղախի ենթաբարբառի հին ու նոր խոսվածքների և Հաղրութի ենթաբարբառի համեմատական նկարագիրը՝ հիմնավորելով, որ Շաղախի հին սերնդի խոսվածքը Հաղրութի ենթաբարբառից ունի բավական տարբերակիչ հատկանիշներ և ներկայանում է որպես առանձին ենթաբարբառ, մինչդեռ նոր սերնդի խոսվածքը, Հաղրութի ենթաբարբառից տարբերվելով ընդամենը մի քանի տարբերակիչ հատկանիշով, դասվում է վերջինիս խոսվածքների շարքին:

<sup>1</sup> Մարգարյան Ալ., Գորիսի բարբառը, Երևան, 1975

<sup>2</sup> Սարգսյան Ա., Շաղախի ենթաբարբառը Հաղրութի ենթաբարբառի միջավայրում, Ստեփանակերտ, 2009

2013թ. հրատարակվում է նույն հեղինակի <<Ղարաբաղի բարբառի բառարան>> աշխատությունը<sup>1</sup>, որի ներածության մեջ (էջ5-26) առանձին բաժիններով ու ենթաբաժիններով ներկայացվում են բարբառի համառոտ նկարագրությունը, բառարանի կազմման սկզբունքներն ու վկայված օրինակների աղբյուրների և ծագումնաբանական, լեզվաոճական, քերականական բնութագրումների համառոտագրությունների ցանկերը, իսկ բուն բառարանը (էջ 27-834) իրականում ունի բացատրական, դարձվածաբանական ու ծագումնաբանական բնույթ և ընդգրկում է Ղարաբաղի բարբառի խոսվածքներում գործածվող շուրջ 40000 բառ ու դարձված (այդ թվում՝ դրանց տարբերակներ): Յուրաքանչյուր բառահոդված կազմված է հինգ մասից՝ ա) գլխաբառ, բ) ծագումնաբանական նշումներ, գ) լեզվաոճական և քերականական նշումներ, դ) իմաստաբանություն, ե) օրինակներ և դրանց աղբյուրների վկայություն: Գլխաբառերը ներկայացվում են մեծատառերով և նուրբ այբբենական կարգով: Գլխաբառից հետո բերվում են տարբեր խոսվածքներում գործածվող հնչյունափոխված տարբերակները, ծագումնաբանական (հնդեվրոպական հիմք լեզու, գրաբար, արաբերեն, պարսկերեն, թյուրքական լեզուներ, ռուսերեն ևն), լեզվաոճական (ծածկաբանություն, մանկական, անարգական, արհամարհական, ծաղրական, հեզնական), ու քերականական (գոյական, ածական, ներգործական բայ ևն) նշումները, ներկայացվում են բառերի ուղղակի և փոխաբերական բոլոր նշանակությունները, տպագիր ու ձեռագիր աղբյուրներից և բանավոր խոսքից քաղված օրինակները և դրանց աղբյուրները: Բառարանում խստիվ պահպանվել են բարբառային գիտական տառադարձության (ավանդական) սկզբունքները:

Արմեն Սարգսյանը (Շոդեր մինասյանի համահեղինակությամբ) հրատարակել է նաև <<Ղարաբաղի բարբառի դարձվածաբանական բառարան>> բառարանը<sup>2</sup>, որն ընդգրկում է 10000ից ավելի դարձվածային միավոր ու տարբերակ՝ համապատասխան նշանակություններով և վկայված օրինակներով, իսկ ներածական մասում տրվում են Ղարաբաղի բարբառի դարձվածների քննությունը, բառարանի կազմման սկզբունքները և վկայված օրինակների աղբյուրների համառոտագրությունների ցանկը:

Բարբառի բառապաշարի մի մասն է ընդգրկված Գուրգեն Բաղդասարյանի <<Արցախի բարբառի բառարան-հանրագիտարան>> երիտտղայակում<sup>3</sup>:

<sup>1</sup> Սարգսյան Ա., Ղարաբաղի բարբառի բառարան, Երևան, 2013

<sup>2</sup> Սարգսյան Ա., Մինասյան Շ., Ղարաբաղի բարբառի դարձվածաբանական բառարան, Երևան, 2017

<sup>3</sup> Բաղդասարյան Գ., Արցախի բարբառի բառարան-հանրագիտարան, հ. Ա, Ստեփանակերտ, 2008, 436 էջ, հ. Բ, Ստեփանակերտ, 2010

Սակայն հարկ է նշել, որ իրականում հեղինակը բառարանում հիմնականում սահմանափակվել է Ալ. Մարգարյանի <<Գորիսի բարբառը>>, ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի հրատարակած <<Հայոց լեզվի բարբառային բառարան>>, Սո. Մալխասյանի <<Հայերեն բացատրական բառարան>> և որոշ այլ աշխատություններից քաղված բառերով ու դարձվածներով: Բացի դրանից, այստեղ չափազանց մեծ է այն միավորների թիվը, որոնք ընդհանրապես չեն գործածվում Ղարաբաղի բարբառում, ինչպես՝ *բուլխո* (հոկեյի մեջ հակառակորդի դարպասին նշանակված տուգանային հարված), *գիշեր-ցերեկ* (տորթի տեսակ), *դարչենա* (թխվածքի տեսակ), *եկրոակցիա* (եկրո բաժնետոմս), *ժոնգլեր* (աճապարար), *կանփորկա* (ինքնաեռի գլխանոց), *կանոնավոր զորք* (մշտական զորք), *կանաչ լոբու պահածո* (պահածոյի տեսակ), *պլանտատոր* (պլանտացիայի տեր), *ցեխաջրաբուծություն* (հանքային ցեխաջրով բուծվելը) ևն:

Ղարաբաղի բարբառի դարձվածների ամբողջական ու բազմակողմանի քննությունն է ներկայացնում Շողեր Շինասյանի «*Ղարաբաղի բարբառի դարձվածները*» մենագրությունը<sup>1</sup>: Աշխատության սկզբում առանձին բաժիններով համապատասխանաբար անդրադարձ է կատարվում նյութի ընտրությանը, հարցին առնչվող գրավոր աղբյուրներին, օտար և հայ լեզվաբանության մեջ դարձվածի ըմբռնման և դասակարգման վերաբերյալ եղած կարծիքներին, օգտագործված գրավոր աղբյուրների լեզվին ու տառադարձությանը: Բուն աշխատանքը կազմված է երեք մասից: Առաջին մասում՝ <<Դարձվածների դասակարգումը>> (էջ 21-77), անդրադառնալով տարբեր լեզվաբանների կողմից կատարված դասակարգումներին՝ հեղինակը, ըստ հաղորդակցական արժեքի, ներկայացնում է Ղարաբաղի բարբառի դարձվածային միավորների դասակարգումը (անվանական դարձվածային միավորներ, հաղորդակցական դարձվածային միավորներ)՝ առանձին ենթաբաժիններով հանգամանորեն քննելով գոյականական, ածականական, բայական, մակբայական, եղանակավորող դարձվածային միավորները և հաղորդակցական դարձվածները, դարձվածային թերի նախադասությունները, բարդ կառուցվածք ունցող դարձվածային նախադասությունները, դրանց կառուցվածքային տիպերը: Երկրորդ մասում՝ <<Բառիմաստային մի շարք երևույթների դրսևորումը Ղարաբաղի բարբառի դարձվածներում>> (էջ 78-99), քննության են առնվում բազմիմաստության, համանունության, հոմանիշության, հականիշության դրսևորումները խնդրո առարկա դարձվածներում, ինչպես նաև միայն դարձվածներում պահպանված բառերն ու բառաձևերը: Երրորդ մասը՝ <<Լեզվաարտահայտչական միջոցների դրսևորումը դարձվածներում>> (էջ 100-115), նվիրված է բարբառի

<sup>1</sup> Մինասյան Շ., Ղարաբաղի բարբառի դարձվածները, Ստեփանակերտ, 2007

դարձվածներում լեզվաարտահայտչական միջոցների (փոխաբերություն, փոխանունություն, խորհրդանշան, համեմատություն, շրջասություն, չափագանցություն և նվազասույթ, հեզնանք, բազմաշաղկապություն և անշաղկապություն, դիմառնություն, զեղչում) ու դրանց տարատեսակների քննությանը: Աշխատությանը կցված են նաև ծանոթագրություններ (էջ116-119) և օգտագործված գրականության, աղբյուրների, բառարանների ցանկ (էջ 120-124):

Իր ուսումնասիրության<sup>1</sup> մեջ Զուխրա Երվանդյանը, ծագումնաբանական, իմաստային և կառուցվածքային մասնակի դիտարկումներով քննում է հայագիտական տարբեր, հատկապես Հր. Աճառյանի և Գ. Ջահուկյանի ուսումնասիրություններում քննարկված, սակայն Ղարաբաղի բարբառում հնչյունակազմական և իմաստային որոշ յուրահատկություններով գործածվող մի շարք հնագույն արմատական ձևեր՝ *կընձկօնձալ*, *կ'օձի//գօձի*, *կոօձ*, *հանգ*, *շօռ կ'ալ*, *ճրռաքել*, *պօսպօս անել*, *րեքնակ*, *նօթի*, *պուլ*, *կ'էնալ*, *խըէխտ*, *խլխլալ*, *ծամ*, *ծըէն*, հին հայերենին (որոշները՝ նաև ընդհանուր հայերենին) հատուկ հիմքերի տարբերակներ՝ *կ'ուլ*, *կ'աղէլ//կ'էղէլ*, *կաղաղ*, *պըէծ*, *հէտի*, *մօլ*, *գ'ուրգ*, *վէրթիմ//ուրթումնը*, *օխտը*, *թա*, *լպոտել*, *ծիծիլինգ//ծուծուլուկ*, *լըբաստրակ*, *լէնգ/լինգ*, *կօզնի/կուզնիսըէռ/սէռ*, *յէր*, *օշափ/օշէփ*, *տանդ*, *ճախ*, *քոյր*, *պացրու//պէցուր//պէցրու*), բառասկզբում ձայնավորից առաջ նախաձայն *հ* հնչյունի կիրառական հնարավորությունները են:

Ուշագրավ է Մելադա Աղաբեկյանի <<Սյունիք-Արցախ տարածքի բարբառների պատմական հնչյունաբանություն>> ուսումնասիրությունը<sup>2</sup>, որտեղ պատմահամեմատական մեթոդով ներկայացվում է Արցախ-Սյունիքի տարածքի Ղարաբաղի (*Բոլնիս-Խաչենի*, *Շուշիի*, *Հաթերքի*, *Հարավի*, *Կաղարծիի*, *Շահումյանովսկի*, *Գորիսի*, *Ջանյաթաղի*, *Հաղրութի*, *Շուշիքենդի*, *Տումիի*, *Շաղախի*, *Խանազափի խոսվածքներով*), Կոզենի, Հավարիկի, Շամախիի (*Շամախիի*, *Քյարքյանջի խոսվածքներով*), Մեհտիշենի, Մեղրու (*Գուղենիսի*, *Վարհավարի*, *Կարճնանի*, *Մեղրու խոսվածքներով*), Բուրդուրի բարբառների, Ղազախ-Կիրովաբադի միջբարբառի (*Թովուզի*, *Ղազախի*, *Կիրովաբադի խոսվածքներով*)՝ ակնհայտ նմանություններ ցուցաբերող բարբառային հնչյունական համակարգերի քննությունը, բացահայտվում են դրանցում եղած հնչյունական փոփոխությունների օօրինաչափություններն ու հարաբերական ժամանակագրությունը, տվյալ համակարգերի տարածքային կապերն ու ծագումնաբանական ընդհանրությունները:

<sup>1</sup> **Երվանդյան Զ.**, Ղարաբաղի բարբառի բառային կազմի հաստատման գործընթացը, Երևան, 2007

<sup>2</sup> **Աղաբեկյան Մ.**, Սյունիք-Արցախ տարածքի բարբառների պատմական հնչյունաբանություն, <<Հայերենի բարբառագիտական ատլաս>>, պրակ 3, Երևան, 2010, էջ 54-165

Լուսինե Մարգարյանի՝ 2011թ. հրատարակված ուսումնասիրության<sup>1</sup> մեջ քննության են առնվում Ղարաբաղի բարբառի և բանահյուսության հնչյունական համակարգերի տարբերություններն ու դրանք պայմանավորող պատճառները, բանահյուսության բառապաշարի շերտերը, բառիմաստային առանձնահատկությունները, հոմանիշության դրսևորումները խոսքի մասերի ու նրանց քերականական կարգերի դրսևորումները և շարահյուսական մի շարք առանձնահատկություններ, վեր են հանվում տարբեր ժանրերի (*հանելուկ, առած-ասացվածք, խաղիկ, հեքիաթ*) ոճական առանձնահատկությունները, առանձնակի ուշադրություն է դարձվում դրանցում ոճական հնարանքների դրսևորումներին, բանահյուսության մեջ գրականացման երևույթին, բացահայտվում են գրականացման գործընթացը խթանող գործոնները, պայմաններն ու պատճառները:

Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքների քննությանն է նվիրված Սվետլանա Մանուչարյանի ուսումնասիրությունը<sup>2</sup>, որտեղ առանձին գլուխներով ներկայացվում են նշված խոսվածքների հնչյունաբանությունը (էջ 14-98), բառագիտությունը (էջ 99-118), ձևաբանությունը (էջ 119-181), շարահյուսությունը (էջ 182- 190), խոսվածքների համեմատական նկարագիրը (էջ 196-202), նմուշներ ու բանահյուսական նշխարներ (էջ 203-217), բարբառային բառարան (226-271), իսկ ներածական մասում (էջ 3-13) տեղեկություններ են տրվում տարածաշրջանի և նրա բնակավայրերի մասին, անդրադարձ է կատարվում հարցի ուսումնասիրության պատմությանը, աշխատության կառուցվածքին ևն :

Որոշ աշխատություններ էլ դեռևս գտնվում են ձեռագիր վիճակում<sup>3</sup>:

Սրանցով չեն սպառվում Ղարաբաղի բարբառին վերաբերող ուսումնասիրությունները:

Բարբառին մեծապես առնչվում են նաև հայերենի բարբառների տարբեր օրինաչափությունների նվիրված ընդհանուր ուսումնասիրություններ<sup>4</sup>,

<sup>1</sup> **Մարգարյան Լ.**, Արցախի բանահյուսության լեզուն, Ստեփանակերտ, 2011

<sup>2</sup> **Մանուչարյան Ս.**, Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքները, Երևան, 2020

<sup>3</sup> **Գրիգորյան Մ.**, Ղարաբաղի բարբառը եւ Շուշվա ենթաբարբառը, Բաքու, 1948-1958թթ., 220 էջ, ՀՀ ԳԱԱ Հր.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի գրադարան, Վարդապետյան Ն., Սյունյաց բարբառ, Երևան, 1961, 439 էջ ՀՀ ԳԱԱ, Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի գրադարան, Բաբայան Ա., Ղարաբաղի Վարանդայի բարբառը, Երևան, 1967, 387 էջ, Ա. Բաբայանի անձնական արխիվ (ք. Երևան), Մեծունց Բ., Շաղախի ենթաբարբառը, Երևան, 1975, ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի գրադարան

<sup>4</sup> **Աբրահամյան Ա.**, Երկրագործական գործիքների անվանումները հայերենի բարբառներում, Երևան, 2013, **Բառնասյան Ջ.**, Ժամանականիշ բառերը հայերենի բարբառներում, Երևան, 2009, Գևորգյան Գ., Հայերենի բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերի տարածագործառական բնութագիրը, Երևան, 2013, **Խաչատրյան Հ.**, Ազգակցական հարաբերություններ արտահայտող բառերը հայերենի բարբառներում, Երևան, 2009,

բառարաններ<sup>1</sup>, Արցախի բանահյուսական և բարբառագիր ժողովածուներ<sup>2</sup>, այլ աշխատանքներ<sup>3</sup> և տասնյակ հոդվածներ ու գիտական զեկուցումներ<sup>4</sup>:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, Բ.Գ.Թ. Լ.Գ.Մարգարյանը:

**Մեսրոպյան Հ.**, Ածականական հոմանիշները հայերենի բարբառներում, Երևան, 2010, **Մեսրոպյան Հ.**, Կրոնակեղեցական բառապաշարը հայերենի բարբառներում, Երևան, 2016 ևն  
<sup>1</sup> **Բեդիրյան Պ.**, Հայերեն դարձվածքների ընդարձակ բացատրական բառարան, Երևան, 2011, Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Ա-Է, Երևան, 2001-2012, **Պետրոսյան Հ.**, Հայերենագիտական բառարան, Երևան, 1987

<sup>2</sup> **Բարխուդարեանց Մ.**, Պըլը -Պուղի, Թիֆլիս, 1883, **Դադյան Ա.**, Վարանդայի բանառը գրականութունից, «Ազգագրական հանդես», XVII գիրք, Թիֆլիս, 1908, N1, էջ 37-48, XVIII գիրք, Թիֆլիս, 1908, N2, էջ 25-32, XIX գիրք, Թիֆլիս, 1910, N1, էջ 85-89, Լեոնային Ղարաբաղի բանահյուսությունը (գրառումը, բնագրի պատրաստումը եւ ծանոթագրությունները **Մ. Գրիգորյան-Ս-պանդարյանի**), Երևան, 1971, **Ծատուրյան Ա.**, Գորիսապատում, գիրք Բ, Գորիս, 2011, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ , հհ. V- VII, Երևան, 1966-1979, **Հարությունյան Լ.**, Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, հհ.1-5, Երևան-Ստեփանակերտ, 1991-2011, **Ղազիյան Ա.**, Արցախ, <<Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ>>, Երևան, 1983, հ.15, **Ղահրամանյան Կ.**, Օջախի գիրք. Նշխարներ, Երևան, 2002, **Մելիք-Շահնագարեանց Կ.**, Զուռնա-Տմբլա, գիրք Ա-Բ, Վաղարշապատ, 1907-1908, Նմուշներ Լեոնային Ղարաբաղի ժողովրդական բանահյուսությունից (կազմողներ՝ **Մ. Առաքելյան, Ռ. Ղահրամանյան**), Երևան, 1978, **Շերմազանեան Գ.**, Ասրի բեգ եւ Գիքի, <<Կռունկ Հայոց աշխարհին>>, Թիֆլիս, 1862, թիւ ԺԲ, էջ 896-930, 1863, թիւ Բ, էջ 113-137 , **Սարգսյան Ա.**, Արցախի բանահյուսությունը, Երևան, 2015 ևն

<sup>3</sup> **Լիսիցյան Ստ.**, Լեոնային Ղարաբաղի հայերը, <<Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ>>, Երևան, 1981, հ.12, **Հայրապետյան Թ.**, Կոնստանդին Մելիք-Շահնագարյան (Տմբլաչի Խաչան). Կյանքն ու գործը, <<Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ>>, Երևան, 2007, հ.24, **Ղազարյան Հ.**, Արցախի բանաստեղծական արվեստի լեզուն և ոճը, Ստեփանակերտ, 2007, **Մինասյան Ս.**, Արցախյան արձակագիրների լեզվաոճական մի քանի առանձնահատկություններ, Ստեփանակերտ, 1997, **Միրզոյան Ե.**, Տմբլաչի Խաչանի <<Զուռնա-Տմբլաչի>> լեզվական արվեստը, Ստեփանակերտ, 2007 ևն

<sup>4</sup> Ամբողջական ցանկը տես **Սարգսյան Ա.**, Մատենագիտություն Ղարաբաղի բարբառի ուսումնասիրության, Երևան, 2019, էջ 46-152